

«Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа»

Продовжуємо публікацію розділів з цієї книги чернігівської краєзнавиці Людмили Студьонової. Книга вийшла в Чернігові у 2016 році у видавництві «Десна Поліграф», як видання Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації.

Попередні публікації з книги – в номері 22 нашої газети, а також у номерах 253, 255, 260 газети «Світ-інфо» (читайте на її сайті).

Пристрасті по Гоголю

На початку червня 1966 року на території Єлецького монастиря почалися підготовчі роботи для зйомок фільму «Вій» за повістю Миколи Гоголя. Було ліквідовано калюжу між Успенським собором і церквою Петра і Павла, поставлено тин із глечиками, відремонтовано і пофарбовано у коричневий колір двері собору, на клумбі скосили квіти і почали зводити дерев'яну споруду, схожу на церкву, в якій мала літати панночка. На місці калюжі з'явився віз із голоблями, але без коня. На возі лежало сіно, різні рядна.

Коли все було готове, привезли апаратуру. То була кінокамера, яку встановили на відкритому центральному вікні нашого читального залу якраз навпроти Успенського собору, а на іншому – освітлювальні прилади.

І от нарешті прибули актори, костюмери, гримери, асистенти режисерів і самі режисери. Стало гамірно і цікаво. Читачів не було, то ми могли час від часу спостерігати дійства кіногрупи і навіть поспілкуватися з акторами у хвилини перепочинку. Знімалася одна сцена: на возі вмощуються троє дідів, ролі яких виконували українські актори Степан Шкурат, Микола Яковченко і Микола Панасьєв.

Степан Йосипович Шкурат

Йому був 81 рік. Високий, худорлявий, волосся біле, наче сніг, вуса козацькі, висячі. Запам'ятався в ролі денщика Потапова з кінофільму братів Васильєвих «Чапаєв»: «Брат Митька помирає, ухи просит». Слова убитої горем людини, звернуті до білого генерала, наштовхуються на роздратованість. Потапов у розпачі. Його брата били шомполами ні за що за наказом командира. А той проявив таку байдужість. Герой Степана Йосиповича викликав співчуття. Його басовитий голос важко було забути. Та і кремезна постать ні з ким не переплутаеш.

Тепер же був буркотливий старий. Він грав роль Явтуха. Його герой їде на возі. Під колесами здійсмається курява. Отже, свитка старого має бути засипана пилюкою. Грамерка знімає чисту свитку з плечей Степана Йосиповича, кидає її в пісок, якого на монастирській території було вдосталь, і починає топтатися по цій одежині. Актор підвищенням тоном каже, що це неподобство. Стає так весело. Наважуюсь спитати: Юнона Яковченко, ведуча радіопередачі «Від суботи до суботи», йому хто. Дочка,

зараз піде на пошту і зателефонує. Грамерка, наче не чує актора, мовчки робить свою справу. А потім злегка обтрушує свитку і кидає її на плечі Степана Йосиповича. Він уже взяв себе у руки і здається спокійним.

Шкурат був дуже вразливою людиною. Відомий факт, що Олександр Довженко запросив Степана Йосиповича на роль Опанаса Трубенка у фільмі «Земля». Розповідають, що актор так входив в образ, що плакав на зйомках похорону сина Опанаса Василя, як на справжньому похороні. Режисер умовляв його, казав, що це лише акторська гра, але дарма. Олександр Петрович вважав актора уособленням українського селянина і тому в наступні роки знімав Шкурата у фільмах «Іван», «Аероград», «Щорс». Потім Степан Йосипович грав у кіно лише епізоди. Роль Явтуха у фільмі «Вій» стала останньою і помітною в його житті.

Уславлені творці комедійних персонажів

Микола Федорович Яковченко особливо запам'ятався в ролях Прокопа Сірка, батька Проні, у фільмі «За двома зайцями», та Філімона Філімоновича Довгоносика, колгоспного постачальника, із фільму-спектаклю «В степах України». Довгоносик був звичайнісіньким шахраєм і крадієм. Він говорив, що потрібні речі лежать на поверхні, тільки хапай, хапай. При цих словах актор робив виразний жест. А його «хапай, хапай» прижилось як поговорка.

Коли оголосили перерву, Яковченко підсів до мене на лавку. Він заговорив просто, як із старою знайомою. Запитав, чи я працюю в читальному залі. Кілька питань було щодо Єлецького монастиря. А я у свою чергу – про театр. Микола Федорович відповів, що зараз більше знімається в кіно, ніж бере участь у театральних виставах. Але, як казав один з відомих театральних персонажів, «у курсі дела». Зараз трупа на гастролях, а він тут, у Чернігові. Я сказала, що мій дідусь, який дуже любить Миколу Федоровича, не повірить, що я з ним так близько розмовляла.

Актор сумно подивився на мене. Коли вранці, відповів Яковченко, я дивлюсь у дзеркало, щоб поголітись, то бачу таку пику, що плюнуть хочеться. Я намагаюсь заперечити, і тут Микола Федорович посміхається своєю сонячною посмішкою, від вуха до вуха, і говорить: а все-таки вона моя гудувальниця. Стає так весело. Наважуюсь спитати: Юнона Яковченко, ведуча радіопередачі «Від суботи до суботи», йому хто. Дочка,

відповів актор. Молодша, уточнив він. Старша Ірина. Вони були маленькими, коли померла дружина. Залишився вдвох із ними. Важко було рости дівчаток, але заміну матері не знайшов. Не міг її забути. Та й зараз...

Микола Федорович не договорив, бо його покликкала костюмер. Прощаючись, він просив передати привіт дідусеві. Від мене йшов уже не актор Микола Яковченко, а персонаж Спирид з майбутнього фільму «Вій». Дивовижне перетворення.

Микола Лаврентійович Панасьєв тримався уособлено, не брав участі в розмові з нами, зіваками. Як багато комедійних акторів, виглядав похмурим і не усміхненим. Актор – багаторічний партнер Миколи Яковченка на театральній сцені. А у цьому кінофільмі Панасьєв грав Утішителя. Так що знову вони були разом. Трій Шкурат, Яковченко, Панасьєв виявився яскравим серед акторського гуртка з кінострічки «Вій».

В очікуванні головних виконавців

Посходилися кіношники. Оператор примостився біля своєї кінокамери у відкритому вікні. Були чути їхні розмови. Так я дізналася, що риштування на клумбі сьогодні знесуть.

Роль панночки виконуватиме не популярна актриса Олександра Зав'ялова, яка відмовилася з невідомих причин, а нікому невідома Наталя Варлей.

На знімальному майданчику з'явився Леонід Куравльов. На той час він був досить відомим актором. Його Пашка Колокольников із фільму Василя Шукшина «Живе такий хлопець» полюбився глядачам. Побачити Куравльова зблизька не вдалося. Всім зівакам наказали сховатися. У вікно було видно, як актор в образі Хоми Брута входив до Успенського собору і виходив з нього. Начебто це духовна семінарія. Знімали кілька дублів.

Потім Леонід Куравльов відпочивав на нашій лавці.

Поруч з ним сиділа молода жінка, обличчя якої не було видно. Асистент оператора сказав, що вона дружина актора, здається, вчителька. У другій половині дня вони поїхали. Більше Куравльов на знімальному майданчику в монастирі не з'являвся.

Зате масовка майже все літо дошкуляла нам і нашим читачам. То були бурсаки, які відправлялися на літні вакації (канікули) по домівках. Їх зображали взвод солдатів залізничного полку і чернігівська молодь. Як у Гоголя написано, всі були одягнуті в якусь «довгу подобу сюртуків, довжиною за сіє

врем'я», тобто до п'ят, на взірць дяківської одежини. Підстрижені коротко, передні ряди – під «горшок». Масовка стояла спинами до Успенського собору, обличчями до вікон нашого читального залу. Лунала команда: «Приготовились! Начали! Мотор!» і масовка робить перший крок уперед. Один із «бурсаків», такий собі пухленький, невеликий на зріст парубок, наступає на сюртук і падає на землю. Його намагаються обійти інші, і тут починається суцільне падиння. Помічник режисера чортихається, і все починається спочатку. Так тривало кілька разів. Поки «колобка» з першого ряду не перевели углиб масовки.

Зйомки на території Єлецького монастиря було закінчено в середині серпня. Ходили чути, що сцену нічної зустрічі Хоми Брута з відьмою, в ході якої він її вбив, знімали на монастирській території, в дощатій напівзруйнованій будівлі, що колись належала аптечному складу. Фінальні сцени – у Седнівській Георгіївській церкві.

Зустріч через десятиріччя

Усі перипетії з кінофільмом «Вій» зацікавили науковців Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Тим більше, що у 2012 році відзначалося 45-річчя з часу його виходу на екрани кінотеатрів країни. Суперечливі публікації в пресі не давали повного розуміння того, як і де, окрім Єлецького монастиря, відбувалися кінозйомки на Чернігівщині. Тому генеральний директор заповідника Андрій Леонідович Курданов вирішив направити до державних архівів Москви, Петербурга і на «Мосфільм» своїх співробітників. Були винайдені необхідні кошти, і науковці Олександр Литовченко та Сергій Сергєєв виїхали на завдання.

У грудні 2012 року обидва повернулися додому, переповнені враженнями. Із собою вони привезли копію щоденника зйомок Леоніда Журавльова – одного із учасників знімального процесу. В документі зазначені всі місця, дати зйомок та імена акторів. Щоденник допоміг детально вивчити, в яких селах і які саме сцени там знімали. Виявилось, що багато кадрів, знятих у Чернігові, через свій національний колорит не увійшли до кінокартини. Деякі епізоди були перезняті. На «Мосфільмі» чернігівцям також надано кілька фотокадрів робочих моментів зйомок і тих, що увійшли до фільму.

Але найважливішим було відшукати можливість зустрітися з виконавцем ролі Хоми Брута Леонідом Куравльовим. Він погодився на телефонну розмову. Про її зміст розповів Олександр Литовченко: «... гордий з того, що саме його запросили на ці зйомки. Згадує, що була особлива атмосфера – божественної радості в душі. А самі спогади про зйомки у «Вій» – це інтимна пам'ять. Чернігів запам'ятався Леоніду В'ячеславовичу як прекрасне місто з чарівною річкою Десною...».

А потім відбулася безпосередня зустріч з актором в одному з московських кафе. Леонід В'ячеславович був приємним співрозмовником, людиною, яка не страждала на «зіркову» хворобу. Він передав до фонду заповідника двадцять дві фотографії зі зйомок фільму «Вій» і диск із цим фільмом. Як згадував Олександр Литовченко, актор сказав: «Майже всього «Вія» віддаю вам». Прощаючись, науковці запросили його відвідати Чернігів та Седнів. Леонід В'ячеславович відповів, що йому, звичайно, хотілося б побувати. Але в його голосі не було впевненості. Він ще не міг оговтатися після смерті своєї дружини Ніни Василівни, з якою прожив у шлюбі п'ятдесят три роки.

Вивчення привезених матеріалів дозволило науковцям НАІЗ «Чернігів стародавній» установити, що проводи бурсаків на канікули знімалися не лише в Єлецькому монастирі, а й біля Катерининської церкви. Це виглядало так: студенти стоять з південної сторони Успенського собору, а ректор з напутнім словом виходить із дверей церкви св. Катерини. Монтаж кадрів зроблений так, начебто все відбувається в одному місці. Сцена протиборства Хоми Брута і панночки спочатку знімалася у Георгіївській церкві Седнева. Але, дослідивши архітектурні особливості цього храму, науковці зробили висновок, що жодний кадр, відзнятий тут, до фільму не увійшов. Для сцени із панночкою була збудована бутафорська церква в одному з павільйонів «Мосфільму». У кінострічці ми бачимо фасад церкви св. Богородиці села Горохолин Ліс Івано-Франківської області, а внутрішні сцени відзняті у бутафорській церкві. Однак деякі епізоди, що знімалися у Седневі, увійшли до фільму: це відомі селищні краєвиди та бурсаки, що на горі розвели вогнище. Є і фрагмент з вітряком у селі Киїнка Чернігівського району. На його фоні стоять Леонід Куравльов і Степан Шкурат.

Андрій Курданов мав ідею зібрати достовірні дані про зйомки фільму «Вій» задля популяризації найдавніших пам'яток Чернігова і Седнева. Разом із науковцями заповідника ця ідея була втілена в життя. Завдяки опрацюванню щоденника знімальної групи, стало зрозумілим, що в Седневі проходили зйомки епізодів, які увійшли до фільму. Це відпочинок на лузі, пересування дідів критим возом по полю.

У щоденнику записано, що Георгіївська церква в Седневі готувалася до зйомок. Кілька днів художники розписували стіни. На жаль, в документі чітко не вказано про знімальні дні у храмі. Якщо робився розпис, значить все-таки зйомки відбувалися, але ці кадри до фільму не потрапили, як і багато інших. У документі є і про те, що вулиця в Брусилові Чернігівського району увійшла до фільму як вулиця Києва. Можна також по записам установити час перебування знімальної групи в Чернігові.